

تبیین فقهی چالش‌های محیط زیستی پیاده‌روی اربعین

حجت عزیزاللهی^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۱۳)

چکیده

پیاده‌روی اربعین مانند سایر تجمعات، دربردارنده چالش‌ها و فرصت‌های محیط‌زیستی است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی - توصیفی به‌مواردی از جمله آلودگی هوا، افزایش زباله‌ها و تخریب منابع طبیعی از دیدگاه فقهی می‌پردازد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که حفظ محیط زیست در ایام اربعین وظیفه‌ای شرعی بوده، بنابراین رعایت بهداشت محیط و مدیریت صحیح پسماندها، نه تنها یک الزام اخلاقی و قانونی است، بلکه از مصداق عمل به دستورات شرعی و تحقق مسئولیت اجتماعی به‌شمار می‌آید. همچنین در این پدیده باشکوه باید به‌حفظ منابع آبی با جلوگیری از اسراف توجه نمود و آلودگی هوا ناشی از ترافیک نیز به‌عنوان یک‌معضل زیست‌محیطی به راهکارهای مؤثری نیاز دارد. همچنین، تخریب زیستگاه‌ها و منابع طبیعی عملی مذموم و در مواردی حرام است که ضرورت آگاهی‌بخشی به‌زائران و اجرای برنامه‌های حفاظتی را می‌طلبد. این پژوهش به‌بررسی راهکارهای مؤثر در بهره‌برداری از آموزه‌های فقه اسلامی برای تقویت فرهنگ مسئولیت‌پذیری نسبت به محیط زیست در میان زائران پرداخته است.

کلید واژه‌ها: پیاده‌روی اربعین، فقه اسلامی، محیط زیست، مسئولیت اجتماعی، مدیریت پسماند.

۱. استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه یزد؛ H.AZIZOLLAHI@YAZD.AC.IR

۱. مقدمه

پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین تجمعات مذهبی جهان، هر سال میلیون‌ها زائر را از نقاط مختلف به سمت کربلا جذب می‌کند. این مراسم نه تنها شامل ابعاد معنوی و فرهنگی عمیق است، بلکه بر محیط زیست نیز تأثیرات قابل توجهی دارد. در این راستا، بررسی چالش‌ها و فرصت‌های محیط زیستی این پیاده‌روی به‌عنوان موضوعی مهم فقهی به‌توجه ویژه‌ای نیازمند است. پیاده‌روی اربعین به‌سبب تعداد زیاد زائران و ترافیک ناشی از آن، می‌تواند چالش‌های زیست‌محیطی متعددی را به‌وجود آورد که باید با رویکردی فقهی به‌آنها پرداخته شود.

فقه شیعه با تأکید بر اصول اخلاقی و اجتماعی، می‌تواند به‌تیین راهکارهایی برای کاهش آثار منفی زیست‌محیطی این مراسم بپردازد. مراجع فقهی می‌توانند با ایجاد چارچوب‌های قانونی و اخلاقی، زائران را به‌رعایت موازین محیط زیستی تشویق کنند. در این زمینه، حفظ محیط زیست به‌عنوان یک‌واجب شرعی در متون فقهی مورد تأکید قرار گرفته است و این می‌تواند انگیزه‌ای برای زائران باشد تا در رفتارهای خود بازنگری کنند. همچنین، فقه اسلامی با تأکید بر اصل «عدم ضرر» و لزوم حفظ حقوق دیگران، می‌تواند به‌زائران توصیه کند که در رفتارهای خود به‌تأثیرات زیست‌محیطی توجه داشته باشند.

چالش‌های محیط زیستی پیاده‌روی اربعین، شامل آلودگی هوا، افزایش زباله‌ها و تخریب منابع طبیعی است. زائران در طول مسیر با مشکلاتی نظیر کمبود زیرساخت‌های بهداشتی و عدم مدیریت مناسب زباله‌ها روبه‌رو هستند. این مسائل نیازمند توجه ویژه‌ای از سوی مسئولین و زائران است تا با اتخاذ رویکردهای مناسب، از بروز مشکلات جدی جلوگیری شود؛ برای نمونه در سال‌های اخیر، پدیده‌های مانند ترافیک سنگین و آلودگی ناشی از وسایل نقلیه به‌یک چالش جدی تبدیل شده است و این نشان‌دهنده‌ی نیاز به‌برنامه‌ریزی‌های بهینه و مشارکت زائران در حفظ محیط زیست است. از سوی دیگر، فرصت‌هایی نیز وجود دارد که می‌تواند به‌بهبود شرایط محیط زیست کمک کند. استفاده از حمل و نقل عمومی و تشویق به‌پیاده‌روی به‌جای استفاده از

خودروهای شخصی، می‌تواند به کاهش آلودگی و مصرف سوخت کمک کند. به‌کارگیری روش‌های پایدار در تأمین نیازهای زائران، نظیر استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر، نیز می‌تواند به کاهش اثرات منفی محیط زیستی این مراسم کمک کند. افزون بر این، باتوجه به آموزه‌های اسلامی، می‌توان به‌جنبه‌های مثبت محیط زیستی این مراسم نیز پرداخت. ترویج فرهنگ حفاظت از محیط زیست و به‌کارگیری روش‌های پایدار می‌تواند به‌عنوان فرصتی برای ارتقاء آگاهی‌های زیست‌محیطی در میان زائران مورد استفاده قرار گیرد. این تلاش‌ها می‌تواند به‌شکل‌گیری یک فرهنگ عمومی در زمینه حفظ محیط زیست و مسئولیت‌پذیری اجتماعی کمک کند.

در این پژوهش به بررسی ابعاد مختلف فقهی، چالش‌ها و فرصت‌های محیط زیستی پیاده‌روی اربعین پرداخته می‌شود. هدف از این پژوهش، تبیین اصول فقهی مرتبط با محیط زیست و ارائه راهکارهایی برای بهینه‌سازی اثرات این مراسم بر محیط زیست است. به‌همین منظور، از منابع معتبر فقهی و علمی استفاده می‌شود تا بتوانیم درک بهتری از مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زائران در این زمینه ارائه دهیم. این پژوهش، می‌تواند به‌عنوان راهنمایی برای زائران و مسئولان در راستای حفظ محیط زیست و کاهش آسیب‌های ناشی از تجمعات بزرگ مذهبی عمل کند و نشان دهد که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی، به حفظ کره زمین و منابع طبیعی کمک کرد.

۲. تعریف محیط زیست و جایگاه آن در فقه اسلامی

محیط زیست، به مجموعه‌ای از عناصر طبیعی و غیرطبیعی اطلاق می‌شود که زندگی و بقای موجودات زنده از جمله انسان به آن وابسته است. این مجموعه، شامل آب، هوا، خاک، گیاهان، حیوانات و اکوسیستم‌های مختلف است که به‌طور متقابل بر یکدیگر اثر می‌گذارند. در دنیای امروزی، حفاظت از محیط زیست و توجه به حقوق آن به یکی از چالش‌های اساسی بشر تبدیل شده است. در این راستا، فقه اسلامی به‌عنوان یک نظام حقوقی و اخلاقی، نقش برجسته‌ای در تعریف و تبیین حقوق محیط زیست ایفا می‌کند. در فقه اسلامی، محیط زیست به‌عنوان یک امانت الهی شناخته می‌شود که انسان‌ها

موظف به حفظ و نگهداری آن هستند. قرآن کریم در آیات متعددی به طبیعت و عناصر آن اشاره و انسان را به تفکر و تدبیر در آفرینش دعوت می‌کند؛ برای نمونه، در آیه ۱۶۴ سوره بقره آمده است: «در آفرینش آسمانها و زمین و در اختلاف شب و روز نشانه‌هایی است برای خردمندان» (بقره/۱۶۴). این آیه به روشنی نشان می‌دهد که طبیعت و محیط زیست باید مورد توجه انسان‌ها قرار گیرد و حفظ آن از واجبات است.

فقه اسلامی، به‌ویژه در حوزه محیط زیست بر پایه چند اصل بنیادین بنا شده است؛ یکی از این اصول، اصل «حفاظت از امانت» است. بر اساس این اصل، محیط زیست به‌عنوان امانتی از سوی خداوند به انسان‌ها سپرده شده است؛ بنابراین، انسان‌ها باید در استفاده از منابع طبیعی و محیط زیست احتیاط کنند و از هرگونه تخریب و آلودگی جلوگیری نمایند. این رویکرد نه تنها به حفظ محیط زیست کمک می‌کند، بلکه به تعادل اکوسیستم و برقراری رابطه‌ای پایدار بین انسان و طبیعت نیز می‌انجامد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۳۵).

اصل دیگر در فقه اسلامی، اصل «استحباب اصلاح» است. بر اساس این اصل، اصلاح و بهبود وضعیت محیط زیست به‌عنوان عملی پسندیده شناخته می‌شود. در روایات اسلامی، به‌ویژه در احادیث پیامبر اسلام ﷺ و ائمه معصومین، تأکید بر کاشت درخت، آبیاری زمین و جلوگیری از تخریب محیط زیست مشاهده می‌شود. در این راستا، امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «زمین و درختان امانت‌های خداوندند، پس به آنها آسیب نرسانید» (میرزایی، ۱۳۷۷: ۸۱). این احادیث، نشان‌دهنده اهمیت حفاظت از محیط زیست در فقه اسلامی است و انسان‌ها را به انجام اقدامات مثبت به‌منظور بهبود وضعیت آن ترغیب می‌کند.

از سوی دیگر، فقه اسلامی به اصل «عدالت» نیز توجه ویژه‌ای دارد. عدالت در توزیع منابع طبیعی و حفاظت از حقوق نسل‌های آینده، از جمله مسائلی است که در فقه اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. در نظام فقهی، تأمین حقوق نسل‌های آینده و فراهم کردن شرایطی برای زندگی سالم و پایدار برای آنان، جزء وظایف اصلی حکومت اسلامی به‌شمار می‌آید. بنابراین، فقه اسلامی نه تنها به حقوق حال حاضر انسان‌ها توجه

دارد، بلکه به‌نسل‌های آینده و حقوق آن‌ها نیز اهمیت می‌دهد (خامنه‌ای، ۱۳۹۱). یکی دیگر از ابعاد مهم محیط زیست در فقه اسلامی، مفهوم «توازن» و «تعادل» است. در طبیعت، هرگونه موجود زنده نقشی خاص و ضروری در ایجاد توازن اکوسیستم دارد. فقه اسلامی بر این باور است که هرگونه اختلال در این توازن نه تنها به محیط زیست آسیب می‌زند، بلکه به‌زندگی انسان‌ها و سایر موجودات نیز لطمه می‌زند. بنابراین، استفاده از منابع طبیعی باید به‌گونه‌ای باشد که به این توازن آسیب نرساند و از تخریب و آلودگی جلوگیری شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۴۵).

فقه اسلامی، همچنین به‌مسئله «مصرف معقول و منطقی» تأکید دارد. در قرآن کریم آمده است: «و کُلُوا و اشربوا و لا تسرفوا» (سوره اعراف، آیه ۳۱)؛ «بخورید و بیاشامید، اما اسراف نکنید». این آیه به‌وضوح نشان می‌دهد که مصرف منابع طبیعی باید با احتیاط و به‌صورت معقول انجام شود و از هرگونه اسراف و زیاده‌روی پرهیز شود. این نکته نه تنها به‌حفظ محیط زیست کمک می‌کند، بلکه به‌کاهش فشار بر منابع طبیعی و افزایش بهره‌وری از آنها نیز منجر می‌شود (مبینی، ۱۳۹۵: ۷).

به‌طور خلاصه، جایگاه محیط زیست در فقه اسلامی یک‌امانت الهی و مسئولیتی بزرگ برای انسان‌ها تعریف شده است. اصولی چون حفاظت از امانت، استحباب اصلاح، عدالت، توازن و مصرف معقول به‌وضوح، نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه محیط زیست در فقه اسلامی هستند. این اصول نه تنها به‌حفظ و نگهداری از محیط زیست کمک می‌کنند، بلکه به‌ایجاد یک زندگی پایدار و متوازن برای انسان‌ها و سایر موجودات نیز منجر می‌شوند. در نهایت، فقه اسلامی به‌عنوان یک‌نظام حقوقی و اخلاقی، می‌تواند راهکارهای مؤثری برای حفاظت از محیط زیست ارائه دهد و به‌عنوان یک‌الگوی اخلاقی برای رفتارهای انسان‌ها در تعامل با طبیعت عمل کند.

۳. چالش‌ها زیست‌محیطی ناشی از اربعین از دیدگاه فقه امامیه

تجمع میلیونی زائران در اربعین حسینی به‌عنوان یک‌رویداد مهم مذهبی و اجتماعی، علاوه بر بار معنوی و روحانی، آثار و تبعات زیست‌محیطی قابل توجهی دارد که

به بررسی و تحلیل دقیق نیازمند است. این مراسم که هر سال در عاشورای حسینی و چهل روز پس از آن برگزار می‌شود، تجلی عشق و ارادت مسلمانان به امام حسین علیه السلام و پیام ایشان در قیام عاشوراست. با وجود این، تجمع این حجم از جمعیت در یک‌بازه زمانی کوتاه، چالش‌هایی برای محیط زیست به همراه دارد که در صورت عدم مدیریت، ممکن است عواقب منفی برجای بگذارد. در اینجا، به بررسی آنها می‌پردازیم.

۳.۱. آلودگی محیط زیست

تجمع میلیونی زائران در ایام اربعین به تولید حجم زیادی از پسماندهای غیرقابل تجزیه، مانند بطری‌های پلاستیکی، ظروف یک‌بار مصرف و سایر ضایعات منجر می‌شود. این مسئله، می‌تواند به آلودگی خاک، آب‌های زیرزمینی و در نتیجه آسیب‌های زیست‌محیطی منجر شود. در فقه شیعه، حفظ طهارت و نظافت محیط امری واجب شمرده شده و آلوده کردن محیط زیست می‌تواند مصداقی از اضرار به غیر باشد که در منابع فقهی به صراحت نهی شده است. بر اساس قاعده فقهی «لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ فِی الْإِسْلَامِ» که در وسائل الشیعه نقل شده است، هرگونه اقدام که به آسیب و ضرر به دیگران منجر شود، جایز نیست. تولید زباله‌های غیرقابل بازیافت و رهاکردن آنها در محیط عمومی، مصداق بارز ایجاد ضرر برای دیگران و تخریب زمین به شمار می‌رود.

قرآن کریم در آیه ۵۶ سوره اعراف می‌فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»، «در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید». این آیه، بیانگر لزوم حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن است. فقها از این آیه برای استدلال بر حرمت اقداماتی که به آلودگی محیط زیست منجر می‌شود، بهره برده‌اند (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۴: ۲۲۴). در فقه اسلامی، هرگونه فساد و تخریب زمین ممنوع شمرده شده و بر اساس این اصل، هر فرد موظف است در استفاده از منابع طبیعی و محیط اطراف خود، مسئولانه رفتار کند. بی‌توجهی به مسئله زباله‌ها و آلوده ساختن زمین‌های مسیر پیاده‌روی، نوعی فساد محسوب شده و از نظر شرعی نکوهیده است.

یکی دیگر از اصول مهم در فقه شیعه، اصل «حفظ کرامت انسانی» است. پیامبر

خدا ﷻ بر پاکیزگی محیط زندگی مسلمانان تأکید فراوان داشتند، تا جایی که فرمودند: «تَنْظِفُوا بِكُلِّ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى السَّلَامَ عَلَى النَّظَافَةِ وَكُنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا كَلًّا نَظِيفًا»؛ یعنی خودتان را با هر وسیله‌ای که می‌توانید پاکیزه کنید؛ زیرا که خدای متعال اسلام را بر پایه پاکیزگی بنا کرده است و هرگز به بهشت نرود مگر کسی که پاکیزه باشد. (پاینده، ۱۳۸۳: ۱۱۸۲)

در ایام اربعین، میلیون‌ها زائر در مسیرهای پیاده‌روی حضور دارند و آلودگی محیط زیست می‌تواند سلامت و کرامت آنها را به خطر اندازد. از این‌رو، ریختن زباله در مسیر پیاده‌روی نه تنها از نظر بهداشتی خطرناک است، بلکه از نظر شرعی نیز امری مذموم محسوب می‌شود. فقه شیعه، تأکید دارد که مسلمانان باید همواره پاکیزگی را رعایت کنند و از آسیب‌رساندن به دیگران خودداری کنند.

یکی دیگر از مبانی فقهی که در جلوگیری از آلودگی محیط زیست قابل استناد است، اصل حرمت اسراف و تبذیر است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا» (بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید) (اعراف/۳۱). استفاده بیش از حد ظروف یک‌بار مصرف و تولید زباله‌هایی که به سختی تجزیه می‌شوند، می‌تواند مصداقی از اسراف باشد که در فقه اسلامی به شدت مذمت شده است. فقها بر این باورند که هرگونه مصرف غیرضروری که به تخریب منابع طبیعی و محیط زیست منجر شود، خلاف شرع است (رضایی، ۱۳۹۵: ۱۵۴). در این راستا، زائران موظف‌اند که با مدیریت صحیح مصرف از ایجاد زباله‌های غیرضروری پرهیز کنند و مسئولانه‌تر رفتار نمایند.

از منظر فقهی، حکومت اسلامی و نهادهای مسئول نیز وظیفه دارند که بسترهای لازم برای مدیریت صحیح پسماندها را فراهم کنند. بر اساس نظریه ولایت فقیه یکی از وظایف حکومت، تأمین مصلحت عمومی و جلوگیری از ضررهای اجتماعی است. فقهای معاصر تأکید دارند که حاکمیت باید برنامه‌ریزی دقیقی برای مدیریت پسماندهای تولیدی در مناسبت‌های مذهبی داشته باشد و امکانات لازم را برای جمع‌آوری و بازیافت زباله‌ها فراهم کند (شیروانی، ۱۴۰۲: ۵). بنابراین، دولت‌های عراق و ایران وظیفه دارند که از طریق فرهنگ‌سازی و ایجاد زیرساخت‌های لازم، مانع از تبدیل شدن اربعین به یک بحران زیست‌محیطی شوند.

در مجموع، با توجه به مبانی فقهی مطرح شده، حفظ محیط زیست در ایام اربعین به عنوان یک وظیفه شرعی، بر هرزائر واجب است. رعایت بهداشت محیط و مدیریت صحیح پسماندها نه تنها الزامی اخلاقی و قانونی است، بلکه مصداقی از عمل به دستورات دینی و تحقق مسئولیت اجتماعی محسوب می شود. بنابراین، لازم است اقدامات عملی و فرهنگی در راستای حفظ محیط زیست در این اجتماع عظیم به کار گرفته شود. بهره گیری از روایات اسلامی، اصول فقهی و احکام شرعی می تواند نقش مؤثری در کاهش آلودگی محیط زیست و جلوگیری از آسیب های زیست محیطی در مسیر زائران داشته باشد.

۳.۲. تأثیر بر منابع آب از منظر فقه شیعه

جذب میلیون ها زائر به کربلا و مسیرهای منتهی به آن در ایام اربعین بر منابع آبی موجود، فشار زیادی وارد می کند. زائران به آب شرب، آب بهداشتی و سرویس های بهداشتی نیاز دارند و افزایش مصرف آب در این ایام می تواند به کمبود و بحران منابع آبی منجر شود. استفاده نامناسب از آب، هدررفت آن و آلوده شدن منابع آبی از طریق ورود زباله ها و فاضلاب، از مهم ترین چالش هایی است که می تواند سلامت زائران و محیط زیست را تهدید کند. در فقه شیعه، حفظ منابع آبی وظیفه ای شرعی محسوب می شود و هرگونه اسراف، آلودگی یا تخریب آن ها از نظر شرعی مذموم و در برخی موارد حرام است.

فقه اسلامی، به ویژه در مکتب شیعه بر اهمیت آب به عنوان نعمتی الهی تأکید دارد. تا جایی که «حفظ آب از واجبات است» (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۱۶) و نیز بر لزوم اجتناب از اسراف در مصرف آب تأکید کرده است (شهید اول، ۱۴۱۹: ۱۰۵). قرآن کریم نیز در آیه ۳۱ سوره اعراف می فرماید: «وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»، بیانگر حرمت اسراف و لزوم مصرف بهینه آب است. بر این اساس، زائران باید از هدررفت آب پرهیز کنند و در استفاده از این منبع حیاتی، نهایت دقت را به خرج دهند.

یکی دیگر از مسائل مهم در فقه، مسئله طهارت و پاکیزگی است. تا جایی که از

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم نقل کرده‌اند: «الطَّهَارَةُ شَطْرُ الْإِيمَانِ» (نیشابوری، ۲۰۲۰، ج ۱: ۲۰۳). این روایت، نشان‌دهنده جایگاه بالای طهارت در اسلام است و بر لزوم حفظ پاکیزگی منابع آبی نیز دلالت دارد. آلوده‌شدن آب به‌زباله‌ها و فاضلاب ناشی از جمعیت عظیم زائران، می‌تواند موجب مشکلات بهداشتی و شرعی شود. از نظر فقهی، آلوده‌کردن آب شرب، مصداق ضرر به‌دیگران بوده و طبق قاعده لَّا ضَرَرَ وَ لَّا ضِرَارَ فِی الْإِسْلَامِ (کلینی، ۱۳۸۱، ج ۵: ۲۹۴) عملی حرام تلقی می‌شود.

مسئله دیگری که در فقه شیعه مورد توجه است، حق‌الناس و جلوگیری از تضييع حقوق دیگران در استفاده از منابع طبیعی است. براساس متون دینی، آب، زمین و منابع طبیعی متعلق به همه مردم است. بنابراین، استفاده ناعادلانه از آب و عدم رعایت عدالت در مصرف آن از منظر فقهی قابل قبول نیست. در ایام اربعین، بسیاری از مناطق مسیر پیاده‌روی با مشکل کمبود آب روبه‌رو می‌شوند و استفاده نادرست می‌تواند باعث محرومیت برخی از زائران از این نعمت شود. این امر می‌تواند مصداق بارز حق‌الناس باشد که در فقه شیعه گناهی بزرگ شمرده شده است.

فقه‌ها، همچنین تأکید دارند که حکومت اسلامی موظف است برای جلوگیری از بحران‌های زیست‌محیطی از جمله بحران آب، برنامه‌ریزی کند. این نشان می‌دهد که در فقه معاصر نیز بر اهمیت حفاظت از منابع آب و مدیریت صحیح آن تأکید شده است. در نتیجه از دیدگاه فقه شیعه، حفظ منابع آبی در ایام اربعین یک وظیفه شرعی، اخلاقی و اجتماعی است. جلوگیری از اسراف، رعایت بهداشت، جلوگیری از آلودگی آب و استفاده عادلانه از منابع آبی از جمله مسائلی است که زائران و مسئولان باید به آن توجه کنند. با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی و فقهی، می‌توان مصرف آب را بهینه کرد و از بحران‌های زیست‌محیطی جلوگیری نمود.

۳.۳. آلودگی هوا ناشی از ترافیک از منظر فقه شیعه

تجمع گسترده زائران در مسیرهای منتهی به کربلا در ایام اربعین، موجب ترافیک سنگین و افزایش آلاینده‌های جوی می‌شود. وسایل نقلیه شخصی، اتوبوس‌ها و وسایل

حمل و نقل عمومی که برای جابه‌جایی زائران مورد استفاده قرار می‌گیرند، حجم بالایی از گازهای آلاینده، مانند مونوکسید کربن، دی‌اکسید نیتروژن و ذرات معلق را وارد هوا می‌کنند. این موضوع به‌ویژه در مناطق پرتردد مانند ورودی‌های کربلا و نجف، مشکلات زیست‌محیطی و بهداشتی جدی به‌وجود می‌آورد. افزایش تراکم وسایل نقلیه نه‌تنها موجب آلودگی شدید هوا می‌شود، بلکه به‌سبب انتشار گازهای گلخانه‌ای، افزایش دما و تغییرات اقلیمی را نیز به‌دنبال دارد.

از دیدگاه فقه شیعه، حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از آسیب‌های ناشی از آن بر افراد، یک تکلیف شرعی محسوب می‌شود. قرآن کریم در آیه «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره/۱۹۵)، تأکید می‌کند که انسان نباید خود را به‌خطر بیندازد. آلوده کردن هوا و در معرض خطر قرار دادن سلامت مردم، مصداق بارزی از این نهی قرآنی است. فقیهان شیعه نیز بر اساس این آیه، استفاده بی‌رویه از وسایل نقلیه آلاینده و تولید گازهای سمی را نوعی ظلم به‌خود و دیگران می‌دانند که در فقه اسلامی نهی شده است (انصاری، ۱۴۱۴: ۱۱۶).

فقه شیعه بر رعایت حقوق دیگران و عدم ضرر رساندن به آنان، تأکید زیادی دارد. قاعده «لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» که در وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۸: ۳۲) نقل شده است، بر این اصل دلالت دارد که هرگونه اقدامی که باعث ضرر به دیگران شود، ممنوع است. آلودگی هوا که به‌مشکلات تنفسی و افزایش بیماری‌های قلبی و ریوی در میان زائران و ساکنان مناطق اطراف منجر می‌شود، نمونه‌ای از این ضرر است که از منظر فقهی قابل قبول نیست. بنابراین، کاهش انتشار آلاینده‌ها و بهینه‌سازی روش‌های حمل و نقل از دیدگاه فقهی نیز یک ضرورت است.

یکی از راهکارهای مهم برای کاهش آلودگی هوا، استفاده از حمل و نقل عمومی و وسایل نقلیه سازگار با محیط زیست است. براساس ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، هرگونه اقدامی که به‌سلامت عمومی آسیب برساند، ممنوع است. بر این اساس، تشویق زائران به‌استفاده از وسایل نقلیه عمومی، دوچرخه‌سواری و پیاده‌روی به‌عنوان جایگزین وسایل نقلیه شخصی، می‌تواند به‌کاهش آلودگی هوا کمک کند. همچنین، برنامه‌ریزی

مناسب برای حمل و نقل پایدار، از منظر فقهی مصداق رعایت حقوق دیگران و حفظ سلامت جامعه است.

یکی دیگر از مبانی فقهی در این زمینه، اصل حق الناس است که در متون فقهی به عنوان یکی از مهم‌ترین تکالیف فردی و اجتماعی مورد تأکید قرار گرفته است. حفظ جان و سلامتی انسان واجب است و هرگونه عمل منجر به ضرر به سلامت باید اجتناب شود (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۶: ۴۳۳). از آنجاکه آلودگی هوا موجب آسیب به سلامت افراد می‌شود، استفاده غیرضروری از وسایل نقلیه آلاینده، نقض حق الناس و مصداق ظلم به دیگران محسوب می‌شود. از این رو، کاهش مصرف سوخت‌های فسیلی و ترویج انرژی‌های پاک در حمل و نقل زائران، مطابق با اصول فقهی مورد تأکید است.

فقه‌ها، همچنین بر نقش دولت‌های اسلامی در مدیریت بحران‌های زیست‌محیطی تأکید دارند. بر اساس نظریه ولایت فقیه، حکومت اسلامی مسئول حفظ مصالح عمومی و جلوگیری از اقدامات مضر برای جامعه است. بنابراین، لازم است مسئولان مربوطه برای کاهش آلودگی هوا در ایام اربعین، سیاست‌های دقیق‌تری را در حوزه مدیریت حمل و نقل اتخاذ نمایند.

در نتیجه، آلودگی هوا ناشی از ترافیک در ایام اربعین، یک معضل زیست‌محیطی و شرعی محسوب می‌شود. بر اساس مبانی فقهی، حفظ محیط زیست و جلوگیری از آسیب به دیگران یک وظیفه شرعی است. استفاده از حمل و نقل عمومی، کاهش وسایل نقلیه شخصی، بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر و مدیریت مناسب ترافیک، از جمله راهکارهایی است که از منظر فقه شیعه، مورد تأکید و باید در برنامه‌ریزی‌های کلان این رویداد مذهبی مورد توجه قرار گیرد.

۳.۴. تخریب زیستگاه‌ها و منابع طبیعی از منظر فقه شیعه

تجمع میلیونی زائران در مسیرهای پیاده‌روی و مناطق زیارتی در ایام اربعین، می‌تواند موجب آسیب‌های گسترده‌ای به زیستگاه‌های طبیعی و منابع زیستی شود. ورود گسترده زائران به این مناطق، سبب از بین رفتن پوشش گیاهی، کوبیدگی خاک، فرسایش

زمین و کاهش حاصلخیزی اراضی می‌شود. افزون بر این، تخریب مراتع، مزارع کشاورزی و حتی قطع درختان برای استفاده از چوب آنها در برخی مناطق، تأثیرات مخربی بر طبیعت بر جای می‌گذارد. این روند در درازمدت، خطر بیابان‌زایی را افزایش داده و اکوسیستم منطقه را تهدید می‌کند.

در فقه شیعه، زمین و منابع طبیعی به‌عنوان امانتی الهی در دست بشر معرفی شده‌اند. در کتاب الکافی، کلینی نقل می‌کند که امام صادق علیه السلام فرموده‌اند: «الارض لله و لمن عمرها» (کلینی، ۱۳۸۱، ج ۵: ۲۷۹). یعنی زمین متعلق به خداوند است و کسانی که آن را آباد می‌کنند، در آن حق تصرف دارند. این حدیث، بیانگر این است که تخریب زمین و منابع طبیعی بدون دلیل موجه، از نظر فقهی ناپسند و گناه حرام است. بنابراین، هرگونه رفتاری که موجب نابودی منابع زیستی شود، برخلاف آموزه‌های اسلامی خواهد بود.

از منظر فقه شیعه، اصل «لاضرر و لااضرار» حکم می‌کند که هیچ‌کس حق ندارد به‌خود یا دیگران ضرر برساند. با توجه به اینکه تخریب زیستگاه‌های طبیعی و منابع طبیعی نه تنها نسل حاضر، بلکه آیندگان را نیز متضرر می‌سازد، این امر می‌تواند مصداق بارز قاعده لا ضرر باشد. بنابراین، رعایت ملاحظات زیست‌محیطی در سفرهای زیارتی، به‌ویژه در اربعین، از یک وظیفه اخلاقی فراتر رفته و به‌یک تکلیف شرعی تبدیل می‌شود.

یکی دیگر از مبانی مهم در فقه اسلامی، اصل خلاف امانت بودن تصرفات مفسدانه در طبیعت است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا» (اعراف/۵۶) که به‌وضوح تخریب و فساد در زمین را نهی می‌کند. فقیهان شیعه بر این باورند که هرگونه رفتار منجر به آسیب‌رساندن به طبیعت، به‌ویژه در مناطق زیارتی، ناپسند و در مواردی گناه محسوب می‌شود.

مسئله حق‌الناس نیز در این زمینه در خور توجه است. بسیاری از زمین‌های مورد تخریب در مسیر پیاده‌روی زائران، متعلق به کشاورزان یا مالکان خصوصی است. تصرف بی‌اجازه یا آسیب‌رساندن به این اراضی در تضاد با احکام فقهی مربوط به رعایت حق‌الناس است. امام خمینی (ره) می‌فرماید: «تجاوز به املاک مردم بدون اجازه، جایز نیست و موجب ضمان خواهد بود» (خمینی، ۱۴۲۲، ج ۳: ۵۹). بنابراین، زائران باید متوجه

باشند که ورود غیرمجاز به زمین‌های کشاورزی و منابع طبیعی نه تنها رفتاری غیراخلاقی است، بلکه از نظر شرعی نیز موجب ضمان و مسئولیت خواهد شد.

فقه‌های معاصر نیز تأکید دارند که دولت و متولیان مراسم اربعین، وظیفه دارند از تخریب منابع طبیعی جلوگیری کنند؛ زیرا حفظ نظم، جلوگیری از هرج و مرج و ممانعت از تخریب زمین‌های زراعی و منابع طبیعی، برعهده حکومت و متولیان مراسم مذهبی است. بر این اساس، برگزاری کمپین‌های آموزشی برای زائران و برنامه‌ریزی جهت حفاظت از محیط زیست، باید در دستور کار برگزارکنندگان این مراسم قرار گیرد.

در نتیجه، تخریب زیستگاه‌ها و منابع طبیعی در ایام اربعین از منظر فقه شیعه، عملی مذموم و در مواردی حرام است. حفظ محیط زیست و جلوگیری از آسیب به زمین نه تنها یک مسئولیت اجتماعی، بلکه یک وظیفه شرعی است. آگاهی بخشی به زائران، اجرای برنامه‌های حفاظتی و جلوگیری از ورود به مناطق حساس زیست محیطی، اقداماتی هستند که می‌توانند از بروز این آسیب‌ها جلوگیری کنند. بر اساس آموزه‌های فقهی احترام به طبیعت و حفظ آن، بخشی از عشق به اهل بیت علیهم‌السلام و اجرای صحیح آموزه‌های دینی است.

۳.۵. تولید زباله

تجمع میلیونی زائران در پیاده‌روی اربعین، که هر سال در مسیرهای مختلف کشورها برگزار می‌شود، به‌طور عمده با تولید مقادیر درخور توجهی زباله همراه است. این مسئله نه تنها در ابعاد زیست محیطی اهمیت دارد، بلکه در رویکردهای فقهی و اسلامی نیز می‌توان به آن پرداخت و راهکارهایی برای مدیریت آن ارائه داد. همان‌طور که در متون دینی آمده است، محیط زیست و حفظ نظافت آن در اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و مسلمانان باید به این موضوع توجه خاصی داشته باشند. در قرآن کریم، خداوند می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» (آل عمران، ۳۱)، یعنی خداوند کسانی را که توبه می‌کند و پاکیزه می‌شوند، دوست می‌دارد. این آیه، نشان دهنده اهمیت پاکیزگی در اسلام است که شامل پاکیزگی محیط زیست نیز می‌شود.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نیز در روایت مشهور خود فرمودند: «الطَّهْرُ شَطْرُ الْإِيمَانِ» (نیشابوری، ۲۰۳/۱)، که به وضوح نشان‌دهنده اهمیت نظافت و پاکیزگی است؛ بنابراین از دیدگاه فقهی، حفظ نظافت و پاکیزگی محیط‌زیست، به‌ویژه در مناسبت‌های جمعی و زیارتی مانند پیاده‌روی اربعین، یک‌وظیفه دینی و شرعی به‌شمار می‌رود. این امر نه تنها در راستای حفظ بهداشت فردی و اجتماعی است، بلکه از نظر زیست‌محیطی نیز به‌عنوان یک‌واجب دینی در نظر گرفته می‌شود.

در این راستا، زائران اربعین باید به‌حفظ نظافت و سامان‌دهی زباله‌های خود توجه ویژه‌ای داشته باشند. فقه اسلامی از ما خواسته است که در تمام امور، به‌ویژه در مراسم مذهبی و جمعیت‌های میلیونی، به‌نظم و انضباط توجه کنیم تا مشکلی برای دیگران ایجاد نشود. در پیاده‌روی اربعین با توجه به‌حضور جمعیت‌های گسترده، نیاز به‌مدیریت صحیح زباله‌ها و حفاظت از محیط‌زیست از اهمیت خاصی برخوردار است.

برای مدیریت صحیح زباله‌ها و جلوگیری از آلودگی محیط، باید راهکارهای فقهی و عملی در نظر گرفته شوند. یکی از این راهکارها، ایجاد ایستگاه‌های زباله‌گیری در مسیرهای عبور زائران است. این ایستگاه‌ها می‌توانند به‌طور مؤثری در جمع‌آوری زباله‌ها و تفکیک آنها از یکدیگر کمک کنند. در فقه اسلامی نیز بر تعاون و همکاری برای رسیدن به‌اهداف مشترک تأکید شده است. در روایتی از امام علی علیه السلام آمده است: «لایشکرالله من لایشکر الناس» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴: ۳۸۰)، که به‌همکاری میان افراد جامعه اشاره دارد و این همکاری می‌تواند در راستای حفظ نظافت و سامان‌دهی زباله‌ها در پیاده‌روی اربعین صورت گیرد.

همچنین، فرهنگ‌سازی در میان زائران اربعین می‌تواند نقش مؤثری در کاهش تولید زباله‌ها داشته باشد. با آموزش زائران درباره اهمیت حفظ محیط‌زیست و تفکیک زباله‌ها، می‌توان به‌بهبود وضعیت محیط‌زیست و کاهش آلودگی کمک کرد. براساس آموزه‌های دینی، اگر عمل یا رفتاری نفعی برای جامعه نداشته باشد، ممکن است ضررهایی به‌همراه داشته باشد. این سخن می‌تواند در راستای فرهنگ‌سازی برای رعایت نظافت و احترام به‌محیط‌زیست در پیاده‌روی اربعین نیز مورد استفاده قرار گیرد.

از سوی دیگر، نهادهای مردمی نیز می‌توانند در این زمینه، نقش بسیار مؤثری ایفا کنند. در فقه اسلامی، همواره بر اصل تعاون و همکاری تأکید شده است. در سوره مائده، آیه ۲ آمده است: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»، که به‌طور واضح بیان می‌کند که باید در انجام کارهای خیر و مثبت هم‌کاری کنیم. بنابراین، نهادهای مردمی می‌توانند با تشکیل گروه‌های داوطلب و برگزاری کارگاه‌های آموزشی، زائران را در حفظ نظافت و مدیریت زباله‌ها یاری کنند.

در نهایت، مدیریت زباله‌ها در پیاده‌روی اربعین نه تنها یک وظیفه اجتماعی و محیط‌زیستی است، بلکه از نظر فقهی نیز یک تکلیف دینی به‌شمار می‌آید. با استفاده از راهکارهای فقهی، مانند فرهنگ‌سازی، ایجاد ایستگاه‌های زباله‌گیری و همکاری‌های مردمی می‌توان به‌طور مؤثری از بروز مشکلات زیست‌محیطی در این مراسم عظیم جلوگیری کرد.

نتیجه

۱. محیط زیست، یک امانت الهی است و اصولی چون حفاظت از امانت، استحباب اصلاح، عدالت، توازن و مصرف معقول به‌وضوح نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه محیط زیست در فقه اسلامی هستند. از این‌رو، فقه اسلامی به‌عنوان یک نظام حقوقی و اخلاقی، می‌تواند راهکارهای مؤثری برای حفاظت از محیط زیست ارائه دهد.

۲. با توجه به مبانی فقهی مطرح‌شده، حفظ محیط زیست در ایام اربعین به‌عنوان یک وظیفه شرعی، بر هر زائر واجب است. رعایت بهداشت محیط و مدیریت صحیح پسماندها نه تنها یک الزام اخلاقی و قانونی است، بلکه مصداقی از عمل به دستورات دینی و تحقق مسئولیت اجتماعی به‌شمار می‌آید.

۳. از دیدگاه فقه شیعه، حفظ منابع آبی در ایام اربعین، وظیفه‌ای شرعی، اخلاقی و اجتماعی است. جلوگیری از اسراف، رعایت بهداشت، جلوگیری از آلودگی آب و استفاده عادلانه از منابع آبی باید مورد توجه قرار گیرد.

۴. آلودگی هوا ناشی از ترافیک در ایام اربعین، یک معضل زیست‌محیطی و شرعی

محسوب می‌شود که استفاده از حمل‌ونقل عمومی، کاهش وسایل نقلیه شخصی، بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر و مدیریت مناسب ترافیک، از جمله راهکارهایی است که از منظر فقه شیعه مورد تأکید قرار گرفته است.

۵. تخریب زیستگاه‌ها و منابع طبیعی در ایام اربعین از منظر فقه شیعه، عملی مذموم و در مواردی حرام است. آگاهی بخشی به زائران و اجرای برنامه‌های حفاظتی ضروری است.
۶. مدیریت زباله‌ها در پیاده‌روی اربعین نه تنها یک وظیفه اجتماعی و محیط‌زیستی است، بلکه از نظر فقهی نیز یک تکلیف دینی به‌شمار می‌آید.

منابع

- اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳)، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۴هـ.ق)، رسائل فقهیه، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۳)، نهج الفصاحه: کلمات قصار پیامبر اکرم ﷺ و سلم همراه با ترجمه فارسی و نمایه موضوعی، قم، انتشارات انصاریان.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ هـ.ق)، تفصیل وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت علیه.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱)، بیانات در دیدار مردم بجنور، <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21126>
- خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۲ هـ.ق)، استفتاءات، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- رضایی، حبیبه (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی اباحه تصرف در منابع طبیعی از منظر فقه و حقوق موضوعه»، پایان‌نامه ارشد.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۹ هـ.ق)، ذکر الشیعه فی أحكام الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت علیه.

- شیروانی، خدیجه و اسماعیل نجفی (۱۴۰۲)، «لزوم مدیریت پسماندها در نظام حقوقی ایران در پرتو قواعد فقهی»، سومین کنفرانس ملی مدیریت سبز پسماند.
- صدوق، محمدبن علی بن بابویه (۱۴۱۳هـ-ق)، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، علامه (۱۳۷۴)، المیزان، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ هـ-ق)، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۱)، الکافی، تهران، انتشارات اسلامی.
- مبینی، مهدی (۱۳۹۵)، «نگاهی به مفهوم بهره‌وری»، مجله حدیث زندگی، (پیاپی ۴۳)، ص ۵-۱۱.
- مجلسی دوم، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۱۰ هـ-ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۰)، تفسیر نمونه، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- میرزایی، نجف‌علی (۱۳۷۷)، شگفتی‌های آفرینش، ترجمه توحید مفضل، قم، مؤسسه انتشارات هجرت.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ هـ-ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- نیشابوری، مسلم بن الحجاج (۲۰۲۰هـ)، المسند الصحیح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

